

חידושים בחקר הפלשתים לאחר עשרים וחמש שנות מחקר בתל צפית/גת

אהרן מאיר

אוניברסיטת בר אילן

מבוא

בחפירות נתגלו שרידים מגוונים מתקופות ומתרבויות שונות, מתקופת הברונזה הקדומה (ראשית האלף השלישי לפסה"נ) ועד לשרידי הכפר המודרני, תל אצ-צאפי, שננטש בימי מלחמת העצמאות. ממצאי החפירות כללו שרידי עיר מבוצרת מתקופות הברונזה הקדומה II–III, שרידיה של תל צפית/גת הכנענית מימי הברונזה התיכונה והמאוחרת, ועדויות מרשימות מן המבצר הצלבני "בלאנש גארד" מן המאה ה-11 לסה"נ.

מבין התקופות הרבות שבהן עסקנו, דגש רב הושם בתקופת הברזל, ובתוכה – בשרידי התרבות הפלשתית לשלביה השונים. הדבר נבע מהעובדה שהאתר מזוהה כגת פלשתים, מערי פלשת המרכזיות, וכן בשל השרידים הרבים, שהיטיבו להשתמר, השייכים לתרבות זו. ואכן, ממצאים מגוונים, רבים ומרשימים, של התרבות הפלשתית נתגלו באתר. ממצאים אלו, והמחקרים הבין-תחומיים הרבים שעסקו בהם, הניבו שלל תובנות חדשות על אודות התרבות הפלשתית. במאמר זה מסוכמות בקצרה התובנות הללו לאור הממצאים שהתגלו בתל צפית/גת.

מניין הגיעו הפלשתים?

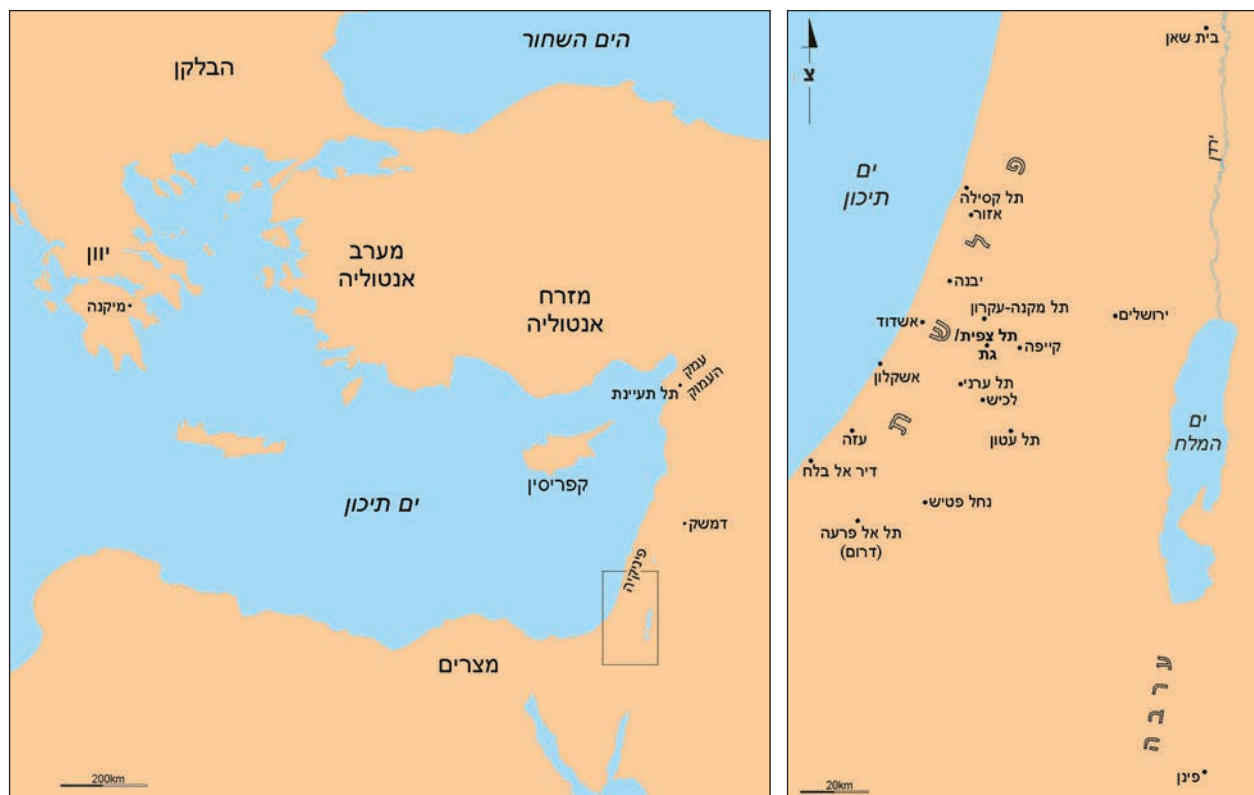
עד לא מכבר הייתה ההבנה המקובלת במחקר על אודות התרבות הפלשתית כדלקמן: הפלשתים היו אחת מקבוצות "גויי הים" שנדרו מאזור הים האגאי, ובעיקר מתחום התרבות המיקנית. זמן לא רב אחרי 1200 לפסה"נ הם פלשו לאזור ארץ-ישראל. לאחר קרבות עם המצרים בראשית ימי פרעה רעמסס הג', התיישבו הפלשתים בדרום מישור החוף, באזור פלשת. לפי תפיסה זו, התרבות הפלשתית המקורית, והאוכלוסייה שהייתה קשורה בה, מקורה בתרבות המיקנית. לאחר הגעתם לפלשת, ובמהלך דרך ארוכה ומתמשכת (מן המאה ה-11 ועד המאה ה-6 לפסה"נ), הם עברו תהליך של היטמעות, ובתוך כך איבדו את ההשפעות הזרות בתרבותם מחד, ואימצו היבטים תרבותיים מקומיים מאידך. בסופו של התהליך הם איבדו לחלוטין את "זרותם" ובמשך תקופת הברזל הפכו לנושאי אחת התרבויות המקומיות של ארץ-ישראל.

פרויקט החפירות הארכאולוגיות בתל צפית/גת, בראשות כותב שורות אלו, החל בשנת 1996. מאז, במשך כ-25 שנה, נערך מחקר בין-תחומי בשרידים הארכאולוגיים בתל ובסביבותיו. במסגרתו עסקנו בחקר מגוון רחב של שרידי תקופות ותרבויות, מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה המודרנית.*

תל צפית/גת הוא תל גדול ונישא הנמצא בגבול בין שפלת יהודה למישור החוף הדרומי (פלשת), מרחק כשלושה ק"מ מדרום לקיבוץ כפר מנחם, על הגדה הדרומית של עמק האלה. חפירות ראשונות מצומצמות באתר נערכו בשנת 1899 בידי פ"ג בליס ורא"ס מקאלסטר מטעם הקרן הבריטית לחקר ארץ-ישראל (PEF). בשנת 1996 החל פרויקט החפירות הנוכחי בניהול כותב שורות אלו. במסגרתן נפתחו שטחי חפירה רבים בכל רחבי התל ובסביבתו הקרובה.

תל צפית/גת במבט מצפון

מפת האתרים והאזורים המוזכרים במאמר

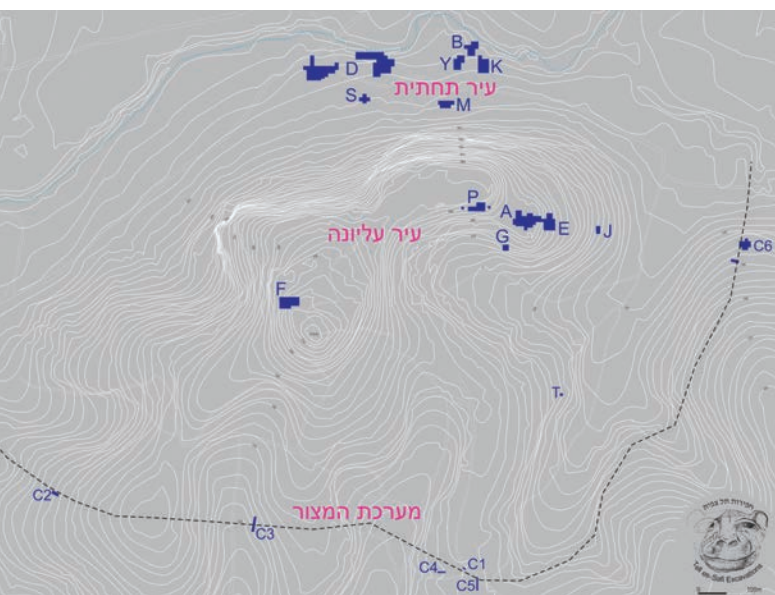
למשל, אם חלק ניכר מהאוכלוסייה הפלשתית בא מעבר לים כמנהגים, העדויות ההיסטוריות לתהליכי הגירה בהקשרים שונים מראות שלרוב מדובר בתהליך מתמשך. ראשית, מופיעות "סגנונות ראשונות" של האוכלוסייה המהגרת,

תפיסה מחקרית זו, שהדוברת הראשית שלה הייתה פרופ' ט' דותן ז"ל, שלטה בכיפה שנים רבות, ועדיין גם כיום מקובלות תפיסה זו ודומותיה במחקר. ב-10-15 השנים האחרונות, החלו נבעים בקיעים בפרשנות זו על-סמך ממצאים חדשים מחפירות בפלשת ובאזורים אחרים ועל-סמך אנליזות ותיאוריות מחקריות חדשות, ותפיסות חדשות על הפלשתים החלו להישמע. ואכן, גם הממצאים והמחקרים מפרויקט החפירות בתל צפית/גת תרמו רבות לשינוי הדעה הרווחת בדבר התרבות הפלשתית. במאמר זה אציג ממצאים חדשים ותובנות נלוות על אודות הפלשתים, בעיקר על-סמך הממצאים מחפירות אלו.

מתי הופיעה התרבות הפלשתית

הדעה הרווחת היא שהופעתה של התרבות הפלשתית בארץ-ישראל חלה לאחר העימות בין רעמסס הג' ובין גיזי הים, בסביבות 1180 לפסה"נ. היו שתיארכו את הופעתה לרבע הראשון של המאה ה"ב לפסה"נ, ואילו אחרים תיארכוה למחצית השנייה של אותה מאה.

במידה רבה, התיארוכים הללו מבוססים על ההנחה שתהליך הופעת תרבות זו היה תהליך פשוט, שהתרחש בפרק זמן מוגבל. אך עדויות חדשות רבות מתל צפית/גת, מפלשת ואף מאזורים אחרים, מצביעות על כך שתהליך הופעת התרבות הפלשתית היה מורכב, רב-שלבי, ומתמשך.

מפת תל צפית/גת ובה סימוני שטחי החפירה

בפלשת. כלומר, אין עדות ל"אימוץ" של כל מרכיביה של תרבות כלשהי, אלא רק של מרכיבים נבחרים מכאן ומכאן. נוסף לכך, באתרי פלשת ישנם, לצד המאפיינים הזרים, גם אלמנטים תרבותיים מקומיים – "כנעניים". כלומר, הממצאים מרמזים שמקור התרבות הפלשתית, והרכב אוכלוסייתה בתקופת הברזל, היו רבגוניים. סביר

מגוון חרסים פלשתיים מעוטרים מתקופת הברזל הקדומה

קדרה פלשתית "דו-גנית" מתקופת הברזל הקדומה

מקבץ כלים מתקופת הברזל I ממטמון פולחני בשטח A בעיר העליונה

ורק יותר מאוחר מגיעים המרכיבים העיקריים של אותה אוכלוסייה. ואכן, כבר א' יסעור-לנדאו טען שיש סימנים שאפשר לתארך חלק מהקרמיקה הפלשתית הקדומה לסוף המאה הי"ג לפסה"נ, ובשנים האחרונות יש תמיכה בטיעוניו אלו. לאור תוצאות של בדיקת פחמן 14 באתרים בפלשת, ובכללם בתל צפית/גת, עולה האפשרות שהשכבות הקדומות ביותר של הופעת התרבות הפלשתית הן מסוף המאה הי"ג לפסה"נ. אם טענה זו אכן תעמוד במבחן הזמן, יש בכך משום עדות למורכבות ולמשך הארוך של תהליכי ההופעה של התרבות הפלשתית, ולמעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל.

אופייה של התרבות הפלשתית הקדומה

בניגוד לסברה שניתן להגדיר את הפלשתים כקבוצה מונוליתית, שהגיעה מאזור יוון והתיישבה בדרום מישור החוף, ממצאים מהשנים האחרונות באתרים פלשתיים מראים תמונה מורכבת יותר. אכן, יש אלמנטים זרים בתרבות החומרית הפלשתית הקדומה, אך בחינה מדוקדקת מראה שמקורם אינו באזור גיאוגרפי או תרבותי אחד (למשל, התרבות המיקנית), אלא במגוון מקורות. יש עדויות לקשריהם עם אזור יוון, כרתים, מערב אנטוליה, הבלקן, דרום אנטוליה, קפריסין, מצרים ועוד, וזאת במגוון רחב של היבטים בתרבותם החומרית – אדריכלות, קרמיקה, פולחן, מנהגי אכילה, קבורה ועוד. אולם אף כשניתן למצוא דמיון בין התרבות הפלשתית לתרבויות אחרות, הריהו רק באלמנטים מסוימים. למשל, יש אמנם דמיון בין חלק מטיפוסי כלי החרס המיקניים לאלו של הקרמיקה הפלשתית הקדומה, אך רק חלק מטיפוסי הכלים המיקניים מופיעים

קערות "דמויות פעמון" מהשלב הקדום בקרמיקה הפלשתית (מיקני IIC)

שהתרבות והזהות הפלשתית לא היו אחידות – אלא פסיפס מרכיבים שחברו יחד ליצור תרבות "כרוכה" (Entangled Culture).

לאחרונה נטען, שקבוצה נוספת של פלשתים התיישבה בעמק העמוק שבדרום תורכיה. גם על-סמך ממצאים מאתרים שונים, ובייחוד מחפירות בתל תעיינת שבצפון-מערב סוריה, הוצע לזהות קבוצת מהגרים שהגיעו לאזור בראשית תקופת הברזל, וגם כאן מזהים בתרבותם החומרית מאפיינים אגאיים, בדומה לפלשתים. הוצע ששם הקבוצה, המופיע בכתובות בשפה הלובית (Luwian), הוא פלסיטין (Palasitin), הדומה לכאורה לשם פלשתים. לאור זאת הוצע שהם היו שלוחה צפונית של תופעת ההגירה הפלשתית, בדומה לתופעה המוכרת מפלשת. אך הנושא אינו פשוט כלל ועדיין דורש בירור.

אולם לא רק מקום מוצאם של הפלשתים הוא שאלה מעניינת. יש גם מקום לתהות מאילו רקעים כלכליים/ חברתיים באו האוכלוסיות שהרכיבו את הפסיפס האנושי בפלשת בראשית תקופת הברזל. האם מדובר באנשים מתוך המסגרות המדיניות והכלכליות של מרכז ומזרח הים התיכון בתקופת הברונזה המאוחרת, מסגרות שעברו בחלקן הגדול שינויים ותהליכים דרמטיים בסוף המאה ה-13 לפסה"נ? או שמא היו ביניהם גם אוכלוסיות מהשוליים החברתיים והפוליטיים של עולם זה? ואכן, ל' היצ'קוק ומחבר מאמר זה הציעו שמרכיב ניכר מקרב האוכלוסייה הפלשתית היו קבוצות בעלות אופי פיראטי, ששגשו בתקופה זו. האופי הרב-תרבותי של הפלשתים מתאים לידוע על קבוצות פיראטים בתקופות אחרות. גם תוארו של מנהיג הפלשתים במקרא – "סרן", המקושר לרוב למילה היוונית "טיראנוס" (tyrannos = שליט, עריץ), הוא לכאורה עוד הוכחה לקשר בין הפלשתים ליוון. לאחרונה, הוצע שמקור מילה זו מהשפה הלובית, מן המונח Tarwanis, שפירושו מנהיג צבאי. מכאן שגם התואר המקראי "סרן" של מנהיגי הפלשתים הוא רמז שהמנהיג נחשב מנהיג צבאי. אך גם אם היו מרכיבים פיראטיים בקרב הפלשתים, הם מהווים רק מרכיב אחד בפסיפס האנושי הרבגוני של אוכלוסיית פלשת בראשית תקופת הברזל.

השפה והכתיבה הפלשתית

השאלה מה הייתה השפה של הפלשתים העסיקה את המחקר במשך שנים – האם ידעו כתוב? ואם כתבו, מה הייתה שיטת הכתיבה שלהם? (חשוב להדגיש את ההבדל בין שפה לשיטת כתיבה. אין הכרח שכל שפה אכן נכתבה, ויש שיטות כתיבה, כמו הכתיבה היתרית או האלפביתית, שאפשר לכתוב בהן כמה שפות שונות). מקובל היה לחשוב, שהפלשתים דיברו שפה הדומה ליוונית עתיקה. ואכן, כדוגמה צוינו כמה מילים ושמות, הן במקרא הן בכתובות, המתייחסים לפלשתים, שלכאורה קשורים ליוונית, למשל אכיש (אכיוס = Achaiwos).

בחיפוש אחר הכתיבה הפלשתית הקדומה, מקובל היה לחשוב שהפלשתים כתבו בשיטת כתיבה הדומה לשיטות הידועות מהמרחב האגאי בתקופת הברונזה המאוחרת, כדוגמת הכתבים הלינאריים מיוון ומכרתים (Linear A), או הכתיבה הקיפרו-מינואית (Cypro-Minoan, Linear B), או הכתיבה מכתובת לא מפוענחת מתל אפק, הדומה לכתיבה הלינארית, וכתובת מאשקלון, בלתי מפוענחת גם היא, שהוצע שהיא כתובה בכתב קיפרו-מינואי.

בשנים האחרונות יש תובנות חדשות, הן על הגדרת השפה (או השפות) שהפלשתים דיברו בהן, האם ומתי הם החלו להשתמש בשיטות כתיבה, ומאיוזה סוג ומקור היו שיטות הכתיבה הללו. ראשית, נמצא שההשוואות האטימולוגיות המתאימות ביותר למילים ולשמות פלשתיים אינן מיוונית אלא בעיקר משפות אנטוליות ובמיוחד לובית. למשל, סרן = טרוואניס (לעיל), וגלית – שדומה מבחינה לשונית לאלוטס (Alwates) בלובית. כלומר, אין הכרח לקשור את שפת הפלשתים דווקא ליוונית. סביר יותר שבאוכלוסייה המגוונת שהייתה בפלשת דיברו שפות שונות (גם שמיות וגם אחרות), ובתוך תקופת הברזל I, ובייחוד בתקופת הברזל II, הפכה שפה שמית צפון-מערבית, הדומה לעברית מקראית ולפיניקית, לשפה הנפוצה. עדות לכך הן הכתובות האלפביתיות מפלשת בתקופות הברזל II ו-IIIB, שכולן בשפה שמית זו.

חרס ועליו כתובת חרותה בכתב אלפביתי ארכאי מתל צפית/גת: "אלות/ולת...". מסוף תקופת הברזל I (בסביבות 1000 לפסה"נ)

עם זה, מכיוון שלאחר כמאה וחמישים שנות חפירה בפלשת טרם נמצאו עדויות מוצקות לכתיבה פלשתית משמעותית בראשית תקופת הברזל, יש לשאול, האם הייתה כתיבה פלשתית קדומה בכלל? האם מוצדק לטעון שבתרבות הפלשתית הקדומה הייתה נהוגה כתיבה לפי מסורות כתיבה שהובאו מאזור הים האגאי? אין כל הכרח שכתיבה הייתה מרכיב משמעותי בתרבות הפלשתית. ישנן תרבויות רבות בעולם הקדמון שלא פיתחו כתיבה. וגם אם חלק מהאוכלוסייה הפלשתית הגיעה מהאזור האגאי, אין מכאן ראיה שמסורות כתיבה הובאו משם והיו בשימוש

היה לזהות את הגבולות התרבותיים והפוליטיים בין הישויות האתניות.

אלא מסתבר שאין זה פשוט. הקרמיקה הפלשתית המעוטרת מופיעה בתפוצה רחבה באזורים שיש בהם עדות משמעותית לנוכחות הפלשתים. כלומר, אף שאין ספק שבתקופת הברזל הבחינו קבוצות זהות (identity groups) שונות בינן לבין עצמן, אין ללמוד מכך שניתן בנקל "לסמן" ולזהות אתרים עם קבוצת זהות זו או אחרת. הדבר נכון בייחוד באזורי גבול בין הישויות, ששם הזהויות השונות (אתניות ואחרות) היו נזילות ומשתנות. ייתכן שכמו הזהויות השונות באותם אתרים, גם הסממנים הארכאולוגיים לא יהיו חד-משמעיים. כלומר, הצעות להבחין בין פלשתים, ישראלים, יהודאים וכנענים, בשלבים שונים של תקופת הברזל באזור פלשת והשפלה, חייבות להיעשות בשום שכל ובזהירות.

מעמדה של גת פלשתים בתקופות הברזל I ו-II, ואופי היחסים התרבותיים והפוליטיים בין פלשת ליהודה

חידוש חשוב מהחפירות בתל צפית/גת הוא שהעיר בעברה, גת פלשתים, הייתה עיר גדולה ביותר בתקופת הברזל. בתחילת הפרויקט הראה סקר שבתקופת הברזל II (המאות ה' והט' לפסה"ג) הגיעה העיר לגודל כ-500 דונם, משמע,

בפלשת. הכתיבה באזור האגאי הייתה קשורה, כמעט בלא יוצא מן הכלל, לפעילויות בישויות הפוליטיות שבמרכזן הארמונות המיקניים, והסופרים שכתבו בשיטות הכתיבה הללו פעלו בתוך הארמונות ובסביבתם. עם סופה של תקופת הברונזה המאוחרת, התפרקו ישויות אלו והצטמצמו ועמן אבדה שכבת הסופרים. גם אם אנשים שחיו בתוך ישות פוליטית כזאת הגיעו לפלשת בתקופת הברזל I, אין זה מן ההכרח שהמשיכו לכתוב בשיטה זו, אשר כבר ממילא לא הייתה בשימוש.

לכן, לאחר השנים הרבות של מחקר בפלשת, עלינו להודות שאין שפה פלשתית אחת מקורית וזרה שאותה נוכל לאתר, וסביר אפוא מאוד שגם לא נמצא מקבץ תעודות כתובות בשיטת הכתיבה האגאית בפלשת של תקופת הברזל הקדומה.

אין נגדיר את התרבות והזהות הפלשתית, ואין נשווה ונבדיל אותה מול קבוצות זהות ותרבויות אחרות במרחב?

במשך שנים, מקובל היה להפריד בקלות בין אתרים פלשתיים, ישראלים, יהודאיים, כנעניים ועוד. לרוב, ההבחנה בין האתרים הללו נעשתה על-סמך מגוון קטן של מאפייני תרבות חומרית, עם דגש על הופעת הקרמיקה הפלשתית המעוטרת, הימנעות/אי-הימנעות מצריכת בשר חזיר, אדריכלות וכמה מאפיינים נוספים. לכאורה, אפשר

תל צפית/גת, העיר העליונה (משמאל) והעיר התחתית (מימין), צילום אוויר במבט למערב

התפשטה יהודה למערב השפלה, ועקרון הפלשתית ביססה את מעמדה באזור.

לבסוף, יש להעיר שחוסר העדות לחורבן גת כל משך המאות הי"ב עד סוף המאה הט' לפסה"נ מחזק את העדויות לכך שבמסע (או מסעות) פרעה שישק, בסביבות 925 לפסה"נ, המצרים לא כבשו והרסו ערים בפלשת, אולי משום שהפלשתים היו בעלי בריתם.

ביצורי גת פלשתים בתקופת הברזל

כאמור, בתקופות הברזל I ו-II, הייתה גת פלשתים עיר גדולה וחשובה ולה עיר עליונה ועיר תחתונה מבוצרות. בעיר העליונה המשיכו הביצורים, שנבנו לראשונה בתקופת הברונזה הקדומה, לשמש בברונזה התיכונה והמאוחרת וגם חודשו בתקופת הברזל. עדות לכך נחשפה בשטח F, ליד פסגת התל. בראשית תקופת הברזל נבנו מבנים פרטיים מול חומת העיר המחודשת, וביצור זה המשיך לשמש עד לחורבן חזאל. בעיר התחתית היה המצב שונה. אזור זה כמעט שלא נושב לפני תקופת הברזל, אך מהמאה הי"א לפסה"נ החלה התיישבות בחלקים שונים בו והלכה והתרחבה עד לחורבן העיר בסוף המאה הט' לפסה"נ. במאה הי"א לפסה"נ בוצרה גם העיר התחתית. קטעי ביצור שנתגלו בשטחים שונים לאורך הצד הדרומי של ערוץ נחל האלה (שטחים D מערב, D מזרח, B), מראים על עוצמתו של ביצור זה. החומה בנויה מאבנים מסותתות גדולות, ובנקודות מסוימות היא מגיעה לעובי כ-10 מ'. משולב בה גם קטע של חומת סוגרים. בשטח D מזרח נתגלה שער משולב בחומה, הממוקם מול באר מים עתיקה כנראה, ששימשה עד העידן המודרני. בסביבות השער התגלו בחומה שלבי בנייה מהמאה הי"א ועד סוף המאה הט' לפסה"נ.

מבט על קטע מביצורי הצד המזרחי של העיר התחתית (שטח B) בתל צפית/גת, מתקופת הברזל I ו-II

מהגדולות בערי ארץ-ישראל, אם לא הגדולה שבהן. ואכן, בחפירות בעיר התחתית נמצאו עדויות ברורות לעיר תחתית גדולה ומשגשגת בתקופת הברזל. ההשתמרות הטובה של השרידים שנתגלו בה, בין השאר בגלל העובדה שאזור זה לא יושב מחדש לאחר החורבן שהמיט עליו חזאל מלך ארם דמשק בסוף המאה הט' לפסה"נ, אפשרה לחשוף מגוון של ממצאים. ביניהם יש למנות קטעים שונים של ביצורי העיר התחתית, הכוללים גם שער עיר, מבני ציבור, לרבות מקדש מהמאות הי' והט' לפסה"נ, נפחיה לייצור כלי מתכת ועוד. עד לעונות החפירה האחרונות סברנו שהעיר התחתית נוסדה רק בראשית תקופת הברזל II, אך לא מכבר נחשפו עדויות שהעיר התחתית יושבה וכבר הייתה מבוצרת בתקופת הברזל I – במאה הי"א לפסה"נ.

כלומר, תל צפית/גת הייתה עיר גדולה ומבוצרת מן המאה הי"א ועד לחורבן חזאל. נראה שגת פלשתים הקדומה הייתה אולי מרכז של הממלכה החזקה ביותר בדרום ארץ-ישראל בפרק זמן זה. ייתכן שהמסורות המקראיות על מעמדה ועוצמתה של העיר בראשית ימי המלוכה הן הדר לכן.

נשאלת השאלה, מה אופיים של הקשרים בין גת פלשתים לממלכות יהודה וישראל בפרק זמן זה? לאור השרידים המרשימים מגת, סביר שהיא הייתה הממלכה הדרומיננטית באזור, ומצב זה בוודאי השפיע על הממלכות שמסביב לה. לא פחות חשובה העובדה, שלמן הופעת התרבות הפלשתית ועד חורבן תל צפית/גת בידי חזאל, אין עדות לאירוע טראומטי באתר, וגם אין כל עדות ארכאולוגית לכיבוש בידי דוד (כפי שנטען בדברי הימים א' יח:1). במשך כ-350 שנה (1200–830 בקירוב לפסה"נ) המשיכה העיר להתקיים ולהתפתח בלי כיבושים וחורבנות. מעמדה היה רם אפוא עד לחורבן חזאל, ואין כל סיבה שלא לראותה כעיר-המדינה החזקה והמשמעותית ביותר באזור, אשר מנעה מממלכת יהודה להתרחב לשפלה המערבית. קשה לכן לקבל את הטענה (למשל של א' פאוסט), שפלשת הפכה לבת חסותה של יהודה מן המאה הי' לפסה"נ, בימי דוד ושלמה. ממלכת יהודה בוודאי לא יכלה להתפשט מערבה אל השפלה כל זמן שתל צפית/גת עמדה על תלה. מאידך, למרות שהיו שטענו (למשל ע' סרגי ואחרים), שלכיש היהודאית לא נבנתה לפני חורבנה של גת, בהחלט ייתכן שיהודה אכן הרחיבה את גבולותיה עד לכיש, ואף מעבר לה, כלפי דרום-מערב, עוד לפני חורבנה של גת. נראה שגת הייתה הגורם לחורבנה של חורבת קייפה בראשית המאה הי' לפסה"נ. אם נקבל את זיהוייה של חורבת קייפה כאתר יהודאי, נוכל לטעון שניסיון ההתפשטות של ממלכת יהודה כלפי מערב נבלם בידי הממלכה החזקה באותה תקופה – ממלכת גת. רק לאחר שגת חרבה, בשנת 830 לפסה"נ בקירוב, והתמונה הגיאוגרפית בפלשת ובשפלת יהודה השתנתה, השתלטו השחקנים האחרים באזור (יהודה, ישראל, עקרון ואשקלון) על המרחבים שהיו עד אז בשליטתה של גת. במחצית השנייה של המאה הח' לפסה"נ

מבט למזרח על השער שמול הבאר בתל צפית/גת, בחלקה הצפון-מרכזי של העיר התחתית. ג' צ'דוויק, מנהל החפירות בשטח זה, נראה בתמונה

קשרי המסחר והתרבות של תל צפית/גת

במשך שנים היה מקובל לחשוב שבמעבר לראשית תקופת הברזל פסק המסחר הבינלאומי, שאיפיין כל-כך את תקופת הברונזה המאוחרת. אולם לאחרונה, בעקבות ממצאי החפירות, השתנתה תמונה זו. אכן, יש שינוי דרסטי וירידה משמעותית בהיקף המסחר הבינלאומי והבין-אזורי, אך הוא לא פסק לגמרי. העדות הארכאולוגית מגלה שבראשית תקופת הברזל התקיים ייבוא של כלי חרס מקפריסין, ובהמשך התקופה התנהל מסחר עם מצרים וסוריה. באחרונה אף התגלו (בתל עירני) עדויות למסחר בתקופה זו – של בננה, דוחן ושומשום – עם המזרח הרחוק. בגת התגלו בשכבות היישוב ובקברים עדויות לקשרי מסחר עם מצרים בחותמות ובצלמיות, בסוף תקופת הברזל הקדומה. אך העדויות החשובות למסחר הבין-אזורי והבינלאומי בגת הם מתקופת הברזל II. בשכבה מהמאה ה' לפסה"נ נתגלה חרס יווני מיובא (מטיפוס early Proto-Geometric). זהו למעשה החרס היווני הקדום ביותר מתקופת הברזל

באזור השער של העיר התחתית נתגלו ממצאים מעניינים. ראשון, שער בעל תוכנית שונה מהשערים בעלי תאים המוכרים מאתרים רבים מתקופת הברזל (במצור, במגידו, בגזר, בחורבת קייפה ועוד). אין בו תאים והוא מורכב ממעבר צר ומתפתל. ערב חורבן העיר, כנראה בעת ההכנות למצור, רוקנו חדרים שנבנו סמוך לשער מתכולתם ומולאו באדמה, בכוונה לעבות כך את הביצור באזור זה. היבט מעניין נוסף הוא קטע הביצור שסמוך לשער "שנעלם", אולי עדות לנקודת פריצת החומה כשהארמים כבשו את העיר.

ביצורי העיר אכן מרשימים בגודלם ובהיקפם. לאור זאת, הצעתי שאחרי שהעיר חרבה ושרידי הביצור המרשים עדיין נראו על פני השטח, תרמו שרידים אלו לצמיחת המסורות שאנשי גת (כמו גליית ומשפחתו) ענקים היו, כי רק הם יכלו לבנות ביצורים מרשימים כאלו (בדומה למסורות שהתפתחו ביוון על בנייה "קיקלופית", שיוחסה לענקים מהמיתוס היווני).

בשתי נפחיות, וכלי חרס מפניקיה ומקפריסין. מתקבל מאוד על הדעת שגת שימשה נקודת מעבר לסחורות שונות: מלבד נחושת אולי גם בשמים ומוצרי מזון אקזוטיים מהמזרח, וכלי חרס ומוצרים אחרים ממערב. לכן, ייתכן שחשיבותה של תל צפית/גת וכן גם גודלה ועוצמתה נבעו ממעמדה כצומת חשוב במסחר, ואולי זוהי אחת הסיבות למתקפה של חזאל על העיר.

למה חזאל צר, כבש והחריב את תל צפית/גת?
העדויות לחורבנה של תל צפית/גת בסוף המאה ה' לפסה"נ, ומערכת המצור שתוארכה לאותו פרק זמן (להלן), הביאו אותנו למסקנה שיש לייחס חורבן זה לחזאל מלך ארם דמשק, המוזכר במקרא, במלכים ב' יב:18. מדוע חזאל ראה לנכון לרכז מאמץ כה רב בכיבוש העיר? מערכת המצור שנחשפה בסביבות תל צפית/גת היא בעלת ממדים מונומנטליים, וככל הידוע, היא הקדומה ביותר מסוגה שנתגלתה עד כה בעולם. היא נבנתה בסביבות העיר (בצדדיה המזרחי, הדרומי והמערבי), במרחק כמה מאות מטרים מקווי הביצור. היא מורכבת מחפיר עמוק חצוב בסלע (בעומק כ-8 מ' וברוחב 4-5 מ'). החומר החפור שהוצא

חתך בחפיר של מערכת המצור הארמית (830 לפסה"נ בקירוב). שימו לב לשכבות הסלע בצדדים ולרובדי המילוי לאחר שהחפיר יצא מכלל שימוש

שבר קערה מיובאת מיוון
מהמאה ה' לפסה"נ
מטיפוס early Proto-Geometric
משטח A בעיר העליונה
בתל צפית/גת

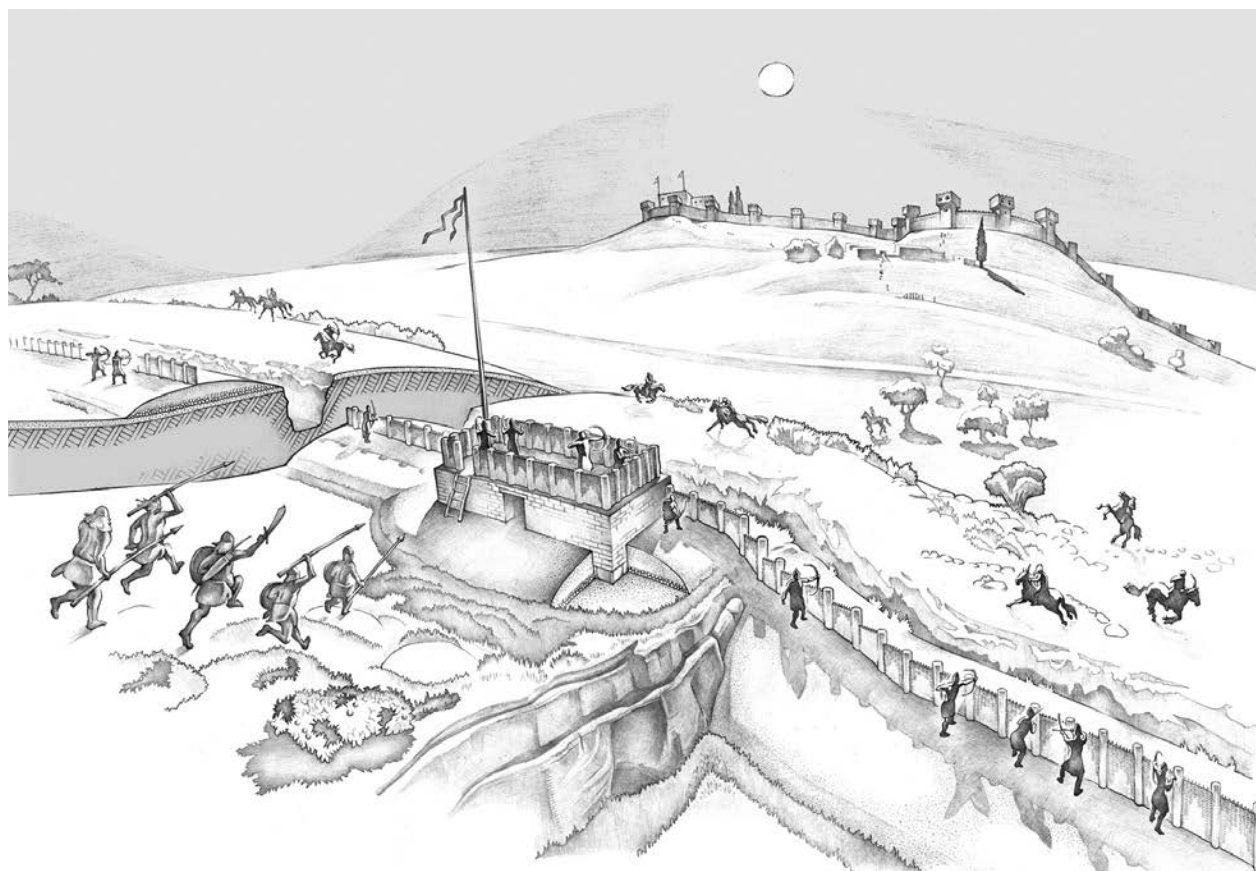
שנתגלה בלבנט. אף שמדובר בחרס בודד, נודעת לו חשיבות שכן הוא מצביע על קשרי מסחר בין פלשת ליוון (מן הסתם דרך פיניקיה). עדות זו מתקשרת לממצא של חפצי ברונזה בני תקופה זו, שנתגלו ביוון ובמצרים, העשויים מנחושת שמקורה בפינן (בערבה). גם בגת עצמה נמצאה נחושת מפין

מקבץ של פכיות פיניקיות מיובאות (משפחת Black on Red) משכבת החורבן של חזאל בתל צפית/גת (830 לפסה"נ בקירוב)

קערת שנהב ששימשה מנחת יסוד מתחת לקיר של מבנה מתקופת הברזל I המאוחרת בשטח A בעיר העליונה בתל צפית/גת

שחזור של מערכת המצור הארמית על תל צפית/גת (830 לפסה"נ בקירוב), מבט למערב, לביוון התל (ציור: אלכסנדר פיצ'ורה)

בכל שטחי החפירה בתל, בעיר העליונה כבעיר התחתית, נחשפה שכבת חורבן. כל הבתים חרבו, תושבי העיר נהרגו (נמצאו שלדים), ומכלולים עצומים של כלי חרס וממצאים אחרים נמצאו באתרם בעיי החורבן. ההרס היה מוחלט והעיר ברובה לא קמה לתחייה לאחר חורבן זה. מבדיקת שרידי השלדים, התברר שחלקם אף נשארו גלויים, כי לא היה מי שיקבור אותם. כלומר, סופה של גת פלשתים היה דרמטי ומוחלט. תאריך החורבן (830 לפסה"נ בקירוב) נקבע על ידי שילוב מחקר משווה של הממצאים (ובייחוד כלי החרס) וכן על-סמך מדגם רחב של תאריכי פחמן 14 משכבת החורבן בשטחי חפירה שונים. תאריך זה מתאים לידוע מהמקורות על ההתפתחויות הגיאוגרפיות במרחב ובייחוד באשר ליחסים בין אשור לארם בתקופה זו. אך למה, בכל זאת, הקדישו חזאל והצבא הארמי מאמצים כה רבים לכיבוש העיר ולהריסתה? אפשר להציע כמה תשובות לכך. ראשית, גת הייתה הממלכה החשובה ביותר באזור באותה תקופה, ואם חזאל רצה לשלוט בדרום ארץ-ישראל, ואולי אף לנסות לשלוט על הדרך למצרים – גת עמדה בדרכו. שנית, כאמור לעיל, לגת היה כנראה מקום מרכזי במערך המסחר הבינלאומי של התקופה, ואולי

מהחפיר נשפך בצד הרחוק מהעיר, כדי ליצור סוללה גבוהה לצידי החפיר. כן נבנו לאורך הסוללה מגדלים, ששימשו לתצפית מפני מתקפות פתע מצד הנצורים. יש לשער שנוסף לזאת נבנתה לאורך הסוללה חומה מחומרים מתכלים, והוקמו מחנות מצור לצבא הארמי. לאורך צידה הצפוני של העיר לא היה צורך בבניית חפיר וסוללה, משום שערץ נחל האלה, שזרם מצפון לעיר התחתית, יצר חפיר טבעי. הצבא הארמי חיבר בוודאי בין ערוץ הנחל ובין המרכיבים האחרים של מערכת המצור, וכך נוצרה סגירה הרמטית של העיר כדי למנוע בריחה, הגעת אספקה ותגבורת, ולהקשות על המגינים לצאת לגיחות מול הצבא הצר.

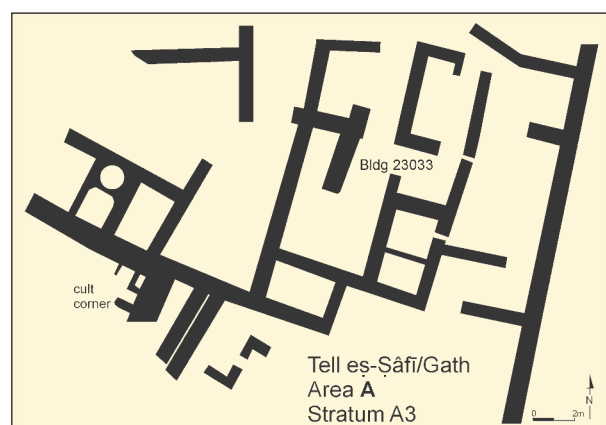
מדובר במערכת מצור עצומת ממדים, שבגינה חצבו כ-60,000 מ"ק של סלע. לא ידוע כמה זמן ערך המצור, אך סופו ידוע. בכל שטחי החפירה נמצאו עדויות לשריפה ולחורבן. אין מידע על המהלך המדויק של כיבוש העיר, אך כאמור לעיל, בעיר התחתית, סמוך לשער שבחומה, בנקודה הנמוכה ביותר באתר, מצאנו כי בקו החומה חסר קטע ביצור. אנו משערים שזאת הייתה נקודת הפריצה, שבה נכנס הצבא הארמי העיר ומכאן החלו הכיבוש והחרבת העיר.

מכלול מגוון כלים משכבת החורבן של חזאל בתל צפית/גת (830 לפסה"נ בקירוב) שנמצאו בשטח A בעיר העליונה

שימשה צומת חשוב בסחר הנחושת מן הערבה מערבה. כלומר, סביר להניח שחזאל כבש את גת מכיוון שרצה לשלוט על דרכי המסחר הבינלאומיות שעברו באזור זה, שכן גת הייתה עיר חשובה מבחינה פוליטית, מדינית וכלכלית ולפיכך מטרה רבת חשיבות במסע המלחמה של חזאל.

תוכנית הבנייה בשכבת החורבן של חזאל (830 לפסה"נ בקירוב; שכבה A3) בשטח A בעיר העליונה של תל צפית/גת. שימו לב למבנה המרכזי 23033 הגדול

חפירה בשכבת החורבן של חזאל (830 לפסה"נ בקירוב; שכבה A3) בשטח A בעיר העליונה של תל צפית/גת. שימו לב לכלים המנופצים, משקולות גול ועפר עם סימני שריפה

חידושים בתחום הפולחן הפלשתי

הפולחן הפלשתי מוכר זה שנים הודות לחשיפתם של מקדשים פלשתיים אחדים, ביניהם מקדשי תל קסילה והמקדשים בתל מקנה-עקרון. בשנים האחרונות נוספו עוד אתרים שבהם ממצאים פולחניים פלשתיים: המקדש הכפרי בנחל פטיש, הגניזה הפולחנית ביבנה, וממצאים שונים מחפירות אשקלון. הממצאים מתל צפית/גת תרמו להרחבת הידע על אודות הפולחן הפלשתי, ולהלן כמה דוגמאות.

בגת נתגלו שניים ואולי אף שלשה מקדשים. אחד מהם, שהיה בשימוש מן המאה ה"ב ועד ראשית המאה ה"ט לפסה"נ, נחשף בשטח A, בצד המזרחי של העיר העליונה. המקדש מלבני בתוכניתו ולו שני בסיסי עמודים במרכז. תוכנית זו מוכרת גם במקדש הפלשתי בתל קסילה. יש הטוענים שהסיפור המקראי על אודות שמשון, שהרס את המקדש באשקלון כאשר מוטט את עמודיו, מבוסס על היכרות הסופר עם מקדש פלשתי מטיפוס זה, כדוגמת המקדש שהתגלה בגת ובאתרים אחרים.

הממצאים במקדש היו דלים, משום שבמשך שנות קיומו לא אירעו חורבנות בעיר וכך לא נשארה שכבת חורבן,

שמעצם טיבה עשירה בממצא. לצד המקדש נחשף שריד נפחייה לייצור חפצי ברונזה וברזל. בסבירות רבה יש קשר בין הפעילות במקדש והפעילות בנפחייה, דבר המוכר ממקדשים אחרים, ביניהם גם המקדש שנתגלה בעיר התחתית (להלן).

בשכבה שמעל למקדש, ובמקומות נוספים בשטח A, נתגלו פינות פולחן שבהן הונחו חפצי פולחן שונים. אלו כללו קובעות ששימשו מקטרים, חפצים דמויי אבר מין גברי, שהיה אולי סימן ההיכר (אטריבוט) של האלה הפלשתית הראשית, צלמיות חרס של אלים, חיות וחפצים נוספים. יש לשער שפינות אלו שימשו לפולחן ביתי, שכמותו מוכר מאתרים פלשתיים אחרים.

בעיר התחתית, בשטח D מערב, נתגלה מקדש נוסף. מקדש זה שימש בשלב השני של תקופת הברזל I ועד לחורבן העיר בידי חזאל. השרידים הקשורים למקדש, ובמיוחד אלו משלב קיומו האחרון, עשירים ושמורים היטב. תוכנית המקדש בשלבי השונים כוללת כמה חדרים וחצרות. מעניינת ביותר העובדה שבשלב האחרון דומה המבנה המרכזי של המקדש בתוכניתו לבית ארבעה המרחבים,

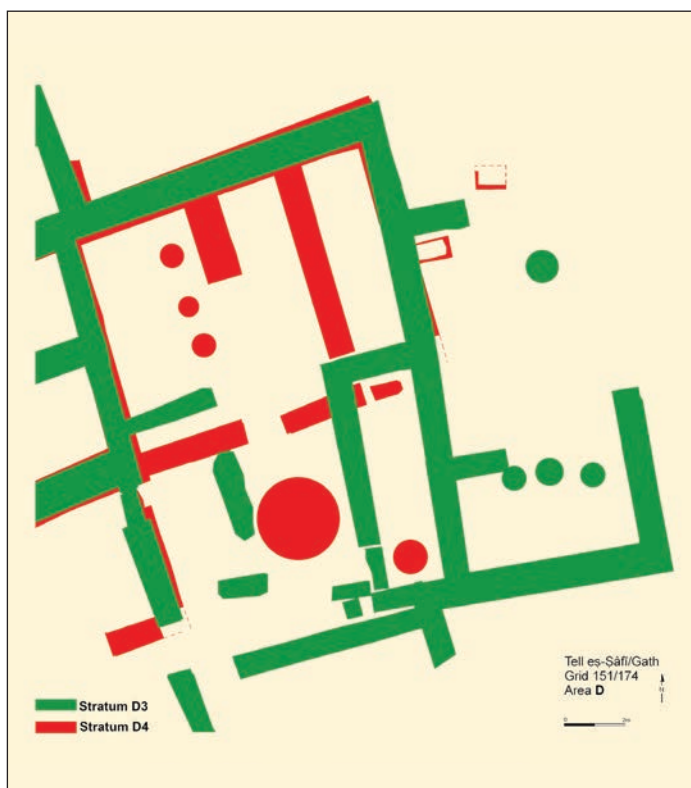
מבט לצפון-מזרח על המקדש ושני בסיסי העמודים במרכזו, שנתגלה בשטח A בעיר העליונה ומתוארך לתקופת הברזל הקדומה. סמוך למקדש מצפון (מימין למעלה) נתגלה אזור ובו פעילות מטלורגית (נפחייה)

שני בקבוקונים דמויי אבר מין זכרי (פאלוס) מפנינת פולחן של תקופת הברזל II בשטח A בעיר העליונה של תל צפית/גת

מקבץ של כלי פולחן באתר שנמצא בפנינת פולחן בשטח A בעיר העליונה, משכבת החורבן של חזאל בתל צפית/גת (830 לפסה"נ בקירוב)

תוכנית של שני השלבים של המקדש הפלשתי בשטח D בעיר התחתית של תל צפית/גת: אדום – שלב קדום (סוף הברזל I/ראשית הברזל II) וירוק – שלב מאוחר (הברזל II עד חורבן חזאל)

שהיה נפוץ במרחב התרבות הישראלית והיהודאית. והרי זו עדות לכך שיש להיזהר מלקבוע זיהוי אתני למבנים הללו. מן השלב הקדום של המקדש, במאה ה' לפסה"נ, שרדו ממצאים רבי עניין, ביניהם מקבץ כלי פולחן ווטיביים קטנים של חרס וקונכיית הים התיכון ממין חִבְיוֹנָה גְדוֹלָה (Tonna Galea). קונכיות כאלו מוכרות מהפולחן באזור האגאי, נוסף לזאת, בשלב הקדום נמצאה הטמנה של ראש פרה,

קובעת מעוטרת ששימשה להקטרת קטורת, משכבת החורבן של חזאל בתל צפית/גת (830 לפסה"נ בקירוב)

מקבץ כלים ווטיביים מיניאטוריים וקונכייה (מונין tonna galea) מהשלב הקדום במקדש בשטח D במערב העיר התחתית

נארי, שנמצא ממוקם בחדר האחורי, הוא קודש הקודשים של המקדש. ממדיו (100x54x54 ס"מ) דומים לממדי מזבח הקטורת בתיאור המשכן ("אֹמֶה אָרְכּוֹ וְאֹמֶה רָחְבּוֹ רְבֹעַ יְהִיָּה וְאֹמֶתִים קָמְתּוֹ מִמְּנוֹ קֶרְנָתָיו" שמות ל: 2). גם עיטור המזבח מעניין ביותר. חלקו העליון מעוטר בשתי קרניים, וכך למדנו שבזאת שונה המזבח הזה מרוב המזבחות מתקופת הברזל המוכרים בארץ-ישראל, שהיו בעלי ארבע קרניים. העיצוב המסותת שלו מזכיר את העיטור על מזבחות המוכרים לנו מאתרים שונים מתקופת הברזל ברחבי הלבנט. מעניין שסיתות המזבח לא גמור, והוא נעשה רק בחלקו הקדמיים. נשאלת השאלה: האם המזבח עוצב ככוונה רק עם שתי קרניים? ואולי במקור הוא שולב בקיר ולכן בלטו רק קרניו הקדמיות? או שמא במקור היו אמורות להיות ארבע קרניים כרוב המזבחות בני זמננו? לדעתי, מאחר שסיתות המזבח לא הסתיים, ואין כל סימן שבמקור היו אמורות להיות עוד שתי קרניים, סביר בעיני שאכן מלכתחילה תוכננו רק שתי קרניים, אף שכמה חוקרים טענו שבמקור היו למזבח ארבע קרניים, אבל רק שתיים מהן שרדו. יש לדחות את הטיעונים הללו, שכן אפשר לראות ברור לגמרי שהחלק האחורי של משטח המזבח העליון לא עבר סיתות, אלא רק סיתות ראשוני בזמן החציבה, ואין כל עדות לשבירה שתעיד שהיו עליו שתי קרניים נוספות. זאת ועוד, מזבח דומה, בעל שתי קרניים, נתגלה בתל מִקְנֵה-עֶקְרוֹן. זוהי אפוא מקבילה מעניינת למזבחות ולסמלים פולחניים מהעולם האגאי והקפריסאי, ששם מוכרים מזבחות בעלי שתי קרניים בלבד, וגם עדות מעניינת לשילוב בין מסורות פולחן מערביות

עצם שכם
(סקפולה)
מחורצת

פולחן המוכר מקפריסין, וכן עצמות שכם (סקפולות) אחדות מחורצות, המוכרות בהקשרים פלשתיים שונים, וגם הממצא מתל צפית/גת.

השלב האחרון של המקדש היה עשיר בממצאים, ואצוין כמה דוגמאות. חשוב במיוחד מזבח ייחודי, עשוי מאבן

מבט לכיוון מערב, על המקדש משכבת החורבן של חזאל בגת פלשתים (830 לפסה"נ בקירוב) בעיר התחתית (שטח D מערב). בחדר האחורי (משמאל) נמצא מזבח בעל שתי קרניים

(מספר הקרניים) ומסורות מקומיות (צורת המזבח הכללית), המתאים לאופייה הרבגוני ולמסורת ה"כרוכה" (Entangled) של התרבות הפלשתית.

סמוך למזבח נמצאו חפצי פולחן נוספים, בהם מקבצים של עצמות אסטרגאלי (ערקוב) המוכרות בהקשרים פולחניים רבים, שאולי שימשו להטלת גורלות; קובעות לקטורת; קנקן נושא כתובת יהודאית ("אבתם") שמקורו (על-סמך בדיקות פטרוגרפיות) באזור ירושלים – מנחה למקדש הפלשתי בגת מממלכת יהודה; מקבצים של משקולות נול המעידות שהייתה במקדש פעילות אריגה, כבמקדשים אחרים; צלמיות חרס בדמות חיות; מצבות אבן ועוד.

ליד המקדש, מצד מזרח, נתגלתה נפחייה, דומה לזו שבשטח A בתל העליון. נפחייה שנייה זו הייתה הרבה יותר גדולה מהאחרת, ועד כה נחשפו כ-50 מ"ר ממנה. בניגוד לנפחייה בשטח A, היא המשיכה לפעול עד לחורבן העיר בידי חזאל. נראה שגם נפחייה זו, כמו האחרת, היתה קשורה בפעילות הפולחנית במקדש שלידה.

נוסף לשני המקדשים הללו שבתחום העיר, התגלה מחוץ לעיר, ממזרח (סמוך לחפיר המצור הארמי, אך לא קשור אליו), מבנה מסוף תקופת הברזל I, שהשתמר רק בחלקו. הוא בנוי מאבנים גדולות ומרשימות ותוכניתו מזכירה

המזבח בעל שתי הקרניים מהמקדש בעיר התחתית בתל צפית/גת מהמאה ה' לפסה"נ

היבטים בטכנולוגיה הפלשתית

מחקרים משווים בין קבוצות זהות מראים שאחד המאפיינים הבולטים ביותר לזיהוי הבדלים בין קבוצות, גם על-פי הממצא הארכאולוגי, הוא שינויים בהרגלים הטכנולוגיים היומיומיים. הדבר נכון בייחוד ביחס להיבטים טכנולוגיים הנלמדים מגיל צעיר, היוצרים תבניות קוגניטיביות ייחודיות, והן בתורן יוצרות דפוסים ותהליכי ייצור ייחודיים לקבוצות שונות. ואכן, אחד מהתחומים המעניינים בחקר הפלשתים הוא חקר המסורות הטכנולוגיות שלהם. גם כאן ניתן לראות שילוב מעניין בין היבטים האופייניים ללבנט מצד אחד, ומאידך, טכנולוגיות שמקורן באזורים אחרים במזרח ובמרכז אגן הים התיכון. החוקרים הצביעו על מאפיינים שונים לטכנולוגיה הפלשתית, ולאלו נוספו כמה תובנות מהחפירות בתל צפית/גת. להלן מספר דוגמאות:

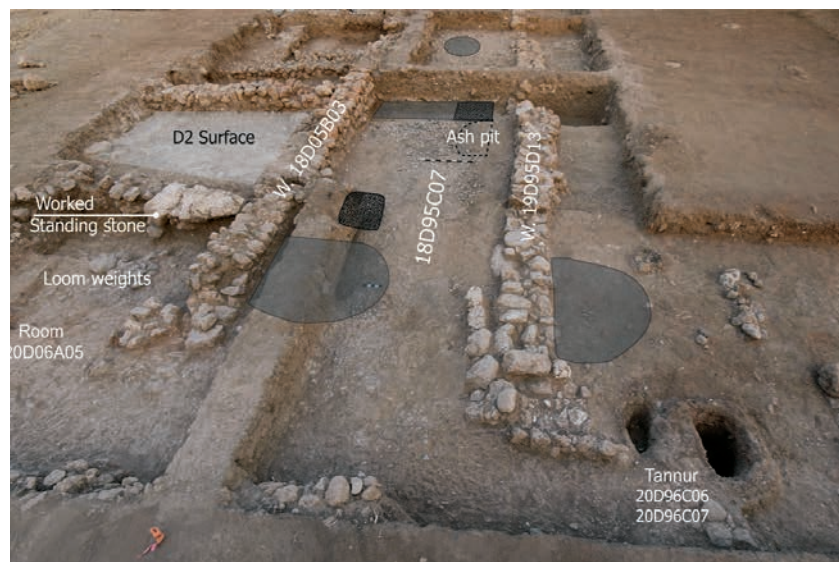
אדריכלות: בעבר הוצע שהיבטים שונים באדריכלות הפלשתית, ובייחוד בתוכניות של מקדשים, קשורים למסורות אדריכליות מאזור הים האגאי. קשרים נוספים עם העולם האגאי נמצאו בשרידי אמבטיות, אחים, ואף מבני מגורים מטיפוס אגאי שהתגלו באשקלון. בגת נתגלו מרכיבים נוספים, או שהגילויים הביאו להבנה טובה יותר: נמצא שאת האחים ניתן לחלק לשני טיפוסים: האחד עגול ומרוצף בחלוקי נחל והשני דמוי "חור-מנעול" ומטויח. בניגוד להצעות בעבר לראות קשר בין האחים לעולם המיקני, עתה נראה יותר דווקא קשר עם קפריסין. היבט נוסף הוא אופי הבנייה של בתים וביצורים באבנים מסותתות גדולות, המזכיר מסורות בנייה בעולם האגאי.

קרמיקה: הקרמיקה הפלשתית הייחודית ידועה, אך רוב הדגש המחקרי התרכז בשוני בצורות ובעיטורים, שהזכירו מסורות קרמיות מהעולם האגאי. ברור לחלוטין שבחלק ניכר

קנקן שנמצא סמוך למזבח במקדש בשטח D בעיר התחתית של תל צפית/גת, משכבת החורבן של חזאל (830 לפסה"נ בקירוב). על הקנקן כתובת דיו: "לאבתם"

מקדשים "סוריים/כנעניים" מתקופת הברונזה והברזל המוכרים בלבנט. המבנה השתמר רק בחלקו, ולא נתגלו לו הקשרים סטרטיגרפיים ודאיים, ולכן קשה לזהותו בוודאות כמקדש. אם אכן מדובר במקדש, יש לציין שמיקומו מחוץ לעיר הוא תופעה מוכרת באתרים כנעניים שונים מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת, כדוגמת לכיש ואשקלון. בנייתו בתוכנית "סורית/כנענית" מהווה עדות נוספת לשילוב מסורות בנייה כנעניות בתרבות הפלשתית.

מבט על אזור הנפחייה (לייצור כלי מתכת) מתקופת הברזל II סמוך למקדש בשטח D במערב העיר התחתית

אח פלשתי בזמן חשיפתו בידי א' בוארטו (משמאל)
וש' גור-אריה (מימין)

מהקרמיקה הפלשתית הקדומה ניתן להבחין במסורות ייצור שונות מאלו אשר נהוגות בכנען. בד בבד, יש כלים שבהם קיים שילוב של מסורות ייצור כנעניות לצד מסורות זרות. **חימום/בישול:** שינויים מובהקים במנהגי החימום והבישול בתרבות הפלשתית הקדומה באים לידי ביטוי בהופעת האחים (לעיל) ובטיפוסים חדשים של כלי הבישול, ביחוד פכי בישול. היבטים אלו קשורים לשינויים בהרגלים ובמנהגי

פך מעוטר ממשפחת
הכלים הפלשתיים
המעוטרים המאוחרים
(Late Philistine)
(Decorated Ware)

מקבץ של כלים סגורים ממשפחת הכלים הפלשתיים המעוטרים המאוחרים (Late Philistine Decorated Ware)

מטלורגיה: חשיפתן של שתי נפחיות מתקופת הברזל אא בגת פתחה פתח לחקר מסורות הייצור המטלורגיות של הפלשתים. מצד אחד יש בתחום זה דמיון רב למסורות ייצור שמוכרות במרחב הכנעני, ומצד שני קיימים היבטים ייחודיים שאינם מוכרים, כגון השילוב בין חרשות ברזל ונחושת. ייתכן שיש בכך רמז למסורות שהובאו מאזורים אחרים.

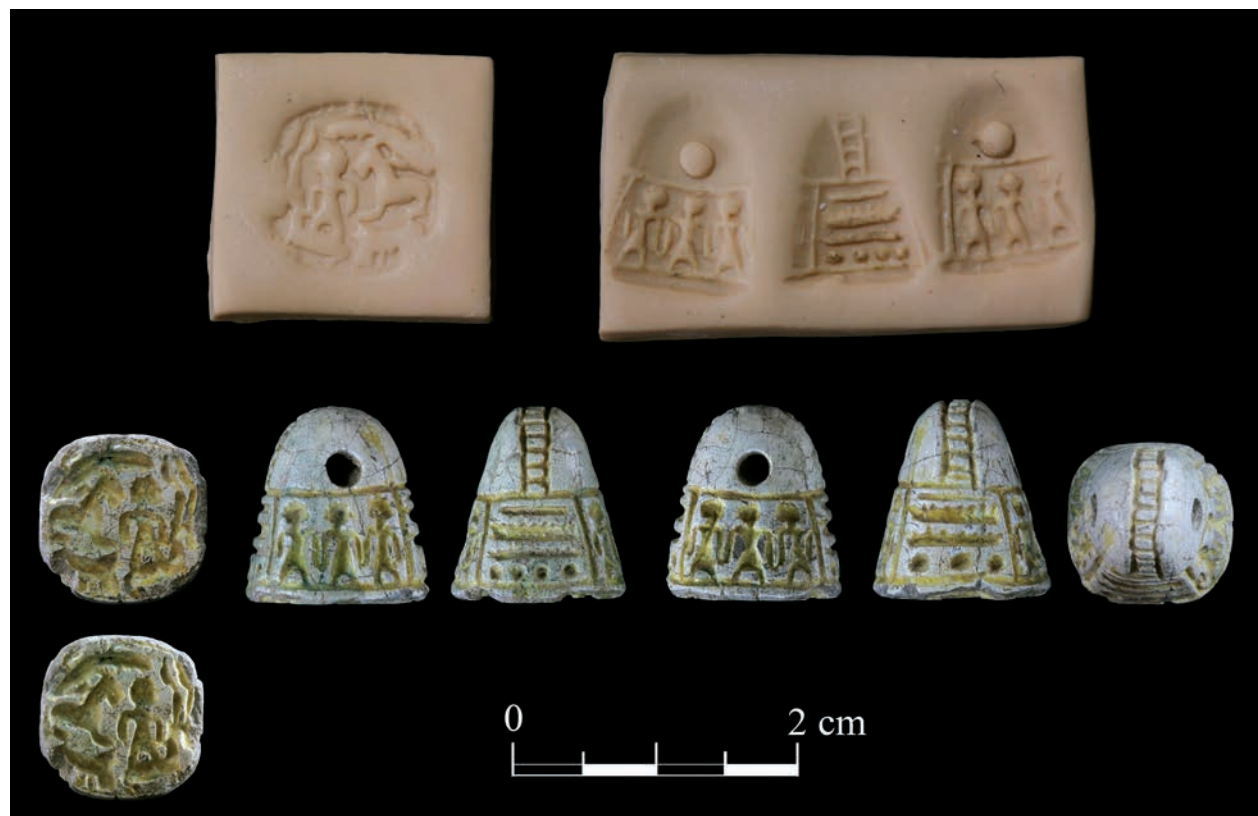
טיח הידראולי: מתקן מטויח מסוף תקופת הברזל I נחשף בשטח A. בבדיקה כימית ופיזיקלית הסתבר שמדובר בטיח יוצא דופן, "הידראולי", שעד כה היה מוכר בארץ-ישראל רק למן התקופה הרומית ואילך. טיח כזה היה בשימוש בתרבות המינואית והמיקנית כבר בתקופת הברונזה המאוחרת. ייתכן אפוא שמסורת טכנולוגית זו הובאה לארץ-ישראל בידי אוכלוסיות מקרב הפלשתים מאזור זה.

חקלאות: מלבד השינויים בהרגלי הכנת האוכל שהזכרנו למעלה, יש גם שינויים במסורות החקלאיות. בדיקה של מיני הצמחים שנתגלו בתל צפית/גת במהלך התקופות, וכך גם באתרים אחרים ברחבי ארץ-ישראל בתקופות שונות, הראתה שבפלשת בכלל ובתל צפית/גת בפרט גדלים מיני צמחים חדשים, שהופיעו לראשונה עם הופעת הפלשתים. יש גם עדות לשימוש לראשונה בסוגי צמחים ארץ-ישראליים בתקופה זו. כך גם ברפרטואר הצמחים מהאתר נתגלו

פכי בישול מתקופת הברזל I ו-II א מתל צפית/גת האופייניים לתרבות הפלשתית

האכילה (להלן). חשוב להדגיש שאין עדות לאימוץ חבילה שלמה של טכנולוגיות מזון מתרבות כלשהי ברחבי אגן הים התיכון. כלומר, אין עדות שתרבות הפלשתים מקורה בתרבות אחת, אלא מובחנת שאילה ממסורות בישול שונות. כך הבישול האגאי משמש, מצד אחד, לבישול, אך אין שימוש בכלי בישול אגאיים אחרים. מצד שני, אפשר למצוא טבונים וסירי בישול מהמסורת הכנענית.

חותם חרוטי האופייני לפלשת בתקופת הברזל הקדומה

ערני, שהוא אתר בפלשת, נודעה חשיבות רבה מאין כמוה, אף שזהות הנקברים בהם אינה בטוחה כלל. גם לקבורות תינוקות בקנקנים באשקלון, עקרון וגת יש חשיבות רבה להבנת מנהגי הקבורה בתרבות הפלשתית.

הקברים שנתגלו אמנם אינם מייצגים את כל שלבי תקופת הברזל אלא בייחוד את ראשיתה, ועדיין מספרם לא גדול, אך ניתן ללמוד מהם רבות. "ארגז הכלים" המחקרי הקיים במחקר הארכאולוגי המודרני מאפשר ללמוד רבות ממחקר קברים לא רק על אודות סוגי הקברים, אופני הקבורה והחפצים הנלווים, אלא גם על הבריאות, הדיאטה וההקשרים הביולוגיים והגיאוגרפיים של הנקברים.

מנהג קבורה ייחודי לאתרי פלשת בתחילת תקופת הברזל היה קבורות התינוקות בקנקנים. הקבורות, שהוטמנו מתחת לרצפות בתי מגורים, היו נפוצות בתקופת הברונזה

צמחים המעידים על שינויים בדפוסי החקלאות, למשל חריש עמוק יותר. היבט מעניין נוסף בא לידי ביטוי במחקר גנטי של עצמות חזירים מאתרים שונים בכנען במהלך התקופות. הסתבר שבתחילת תקופת הברזל חל שינוי גנטי בחזירי ארץ-ישראל, והופיע וריאנט גנטי האופייני לחזירים בדרום-מזרח אירופה. האוכלוסייה שהגיעה לארץ-ישראל מאזור הים האגאי הביאה עמה, ככל הנראה, חזירים חיים. עם הזמן ברחו החזירים לטבע, ובכך שינו את ההרכב הגנטי של החזירים המקומיים, עד שדמו לחזירים ממוצא אירופי. **כתיבה ומנהל:** בתחום זה, דווקא המסורות המקומיות הן הבולטות (וראו להלן על הכתיבה והשפה בפלשת). בכנען יש עדויות ברורות להתפתחות שיטות כתיבה מקומיות, לרבות כתיבה על חותמות וטביעות חותם. לא הובחנה עדות לשאילת מסורות זרות, אלא דווקא שיטות מקומיות. כלומר, במנהל וביוקרטיה הוסיפו לשמש המנהגים המקומיים, אף שחלק מהאליטות החברתיות היה ממוצא זר.

הקבורה הפלשתית

עד לאחרונה היה ידוע אך מעט על מנהגי הקבורה הפלשתיים, אף שבמשך שנים קישרו בינם ובין ארונות הקבורה האנתרופואידיים (דמויי-אדם) שנתגלו באתרים אחדים. מאידך, עד לאחרונה לא התגלו עדויות לבתי קברות באתרים הפלשתיים המרכזיים, ורק מעט שאינם בפלשת כלל. גם המעטות שנתגלו, למשל באזור, בתל עיטון ובתל פארעה (דרום), לא ניתן היה לזהותן בוודאות כפלשתיים. לכן, לגילויים החדשים של בתי הקברות באשקלון ובתל צפית/גת, שניהם אתרים פלשתיים מרכזיים, וכן בתל

תוכנית
מערת הקבורה
מסוף תקופת הברזל
I בשטח T, מדרום
לתל צפית/גת

מכלול כלי חרס, חותמות וקמעות מפאיינס ממערת הקבורה מתקופת הברזל הקדומה, מבית הקברות של תל צפית/גת

התיכונה ובראשית תקופת הברונזה המאוחרת בכל רחבי כנען, אך בתקופת הברזל I הן ידועות מפלשת ואינן מופיעות בתרבויות ואזורים אחרים בארץ-ישראל. ייתכן שמנהג קבורה זה הביאו לכנען קבוצות מקרב הפלשתים שהגיעו מאזור הים האגאי, מאחר שקברים כאלו מוכרים באתרים מסוימים בעולם האגאי בתקופת הברונזה המאוחרת. חיוזק להשערה זו ניתן למצוא בתוצאות בדיקות דנ"א על שני תינוקות מקבורות בקנקנים שנתגלו באשקלון. הבדיקות הראו שמוצאם של ההורים מחוץ לארץ-ישראל. גם בגת נמצאו קבורות של תינוקות אך טרם בוצעו בשרידיהם בדיקות דנ"א.

בגת נתגלתה מערת קבורה חצובה מסוף תקופת הברזל I עד ראשית תקופת הברזל II, ובה שרידי כ-70 נקברים. לדאבוננו, המערה נשדדה בחלקה בעבר. למרות זאת, הצלחנו לגלות חלקי שלד במצב ראשוני, ועצמות ושיניים של כ-70 נקברים נוספים, וכן מכלולים של כלי חרס, תליונים, תכשיטים וממצאים נוספים. המערה הייתה בשימוש בתקופות שונות, אך רוב הממצאים וכן תאריכי פחמן 14 הם, כאמור, מסוף תקופת הברזל I וראשית תקופת הברזל II. שיטת הקבורה היא של ריבוי נקברים, כמו במערות הקבורה המוכרות בארץ-ישראל, גם בתקופת הברונזה המאוחרת וגם בתקופת הברזל. למעשה אין כל עדות במערה בתל צפית/גת למנהגי קבורה זרים. אנליזה איזוטופית של השלדים הראתה שרוב הנקברים נולדו וגדלו באזור גת. בחינת השיניים והעצמות ומחקר איזוטופי הראו שהדיאטה ומצב הבריאות של הנקברים היו ירודות.

לאור הממצאים החדשים מסתבר שהקבורה הפלשתית כוללת מצד אחד מרכיבים חדשים, בד בבד עם מסורות מוכרות מהלבנט. מאידך, המחקרים הביו-ארכאולוגיים שנעשו על השלדים מאשקלון (שכבר פורסמו) ומתל צפית/גת ותל עירני (העומדים להתפרסם) מראים שהאוכלוסייה הייתה רבגונית ומורכבת ממקורות שונים. כלומר, גם העדויות מהקבורה הפלשתית מחזקות את שהוצע למעלה – שהתרבות הפלשתית היא תרבות מורכבת ורב-ממדית, שמקורה והתפתחותה אינם פשוטים למעקב.

מנהגי האכילה והשתייה והחקלאות הפלשתיים

אחת מהשאלות המעניינות ביותר לגבי הפלשתים היא, מה ניתן ללמוד על מנהגי האכילה, השתייה והחקלאות שלהם? והאם ניתן להסיק מכך על מקורם ועל השונות של תרבותם לעומת התרבויות שסביבן. במשך שנים, מקובל היה במחקר שאת הופעת התרבות הפלשתית ליוו שינויים במנהגי האכילה שלהם, המרמזים למקורם מחוץ לארץ-ישראל. היו לכך עדויות על אכילת בשר חזיר, מרכיב בדיאטה שלהם שלכאורה לא היה מוכר בתקופה זו בקרב תושבים אחרים בלבנט, וכן מאכלים צמחיים מסוימים (כגון הטופח), שמקורם באזור הים האגאי והופיעו בארץ-ישראל עם הופעת הפלשתים. היו אף שהציעו, שמאכלים ייחודיים אלו

יכולים לשמש סימן היכר אתני לאתרים פלשתיים. כלומר, אם בממצא יש עצמות חזיר, משמע שהאתר פלשתי, ואם אין חזיר, האתר הוא ישראלי/יהודאי/כנעני. היו שהציעו גם לראות בהימנעות מצריכת בשר חזיר עדות לשלבים הראשונים של מנהגי הכשרות היהודיים, המאוחרים יותר. אך בשנים האחרונות הסתבר שהסיפור מורכב יותר. אמנם בראשית תקופת הברזל יש עדויות באתרי פלשת לאכילת בשר, כולל בשר כלבים ובעלי חיים אחרים. מצד שני, ברוב האתרים באזורים אחרים בארץ-ישראל צריכת בשר חזיר פחותה בהרבה. אך מסתבר, שבתוך פלשת עצמה, ובשלבים שונים של תקופת הברזל, אין אחידות בנושא אכילת חזיר. יש אתרים שבהם אכילת בשר חזיר נמשכת כל משך תקופת הברזל, ויש שלא. כן יש אתרים, בייחוד בדרום פלשת, שבהם לא אכלו בשר חזיר כלל. אמנם לצריכת חזיר ביהודה יש מעט מאוד עדויות (למשל מעיר דוד מתקופת הברזל II), עם זה, בלא מעט אתרים בארץ-ישראל בכל זאת צרכו בשר חזיר. כלומר, מפת האתרים שבהם צרכו בשר חזיר היא מורכבת יותר מאשר סברו החוקרים לפני כן. גם הממצא הבוטני משקף מציאות מורכבת. מצד אחד, ישנם מיני צמחים שמופיעים לראשונה בארץ-ישראל עם הופעת התרבות הפלשתית (למשל שקמה, כוסברה, כמון, פרג ודפנה), אך לא כולם מקורם באזור הים האגאי, אלא באזורים שונים במרחב הים התיכון. בד בבד, יש עדויות לשימושים ראשונים בצמחים ארץ-ישראליים שלא היו מוכרים עד אז. כך גם בממצא הארכאובוטני, עם הופעת התרבות הפלשתית מופיעים מיני צמחים המעידים על שינויים במסורות החקלאיות, וכן מיני צמחים המעידים על מעבר לחריש עמוק יותר מאשר היה נהוג באזור בתקופת הברונזה המאוחרת.

נוסף לשינויים בחומרי הגלם לייצור מזון, ישנן עדויות על שינויים גם בדרכי הכנת המזון והמשקאות ובהגשתם. כאמור לעיל, חלו שינויים גם במתקני הבישול ובכלי הבישול. עם זאת, אין עדות לכך שהפלשתים הקדומים הביאו עמם, בהגירתם לאזורנו, מכלול מלא של מנהגי מזון מתרבות זרה אחת, אלא שילוב של כמה אספקטים תרבותיים זרים, לצד מסורות מקומיות.

גם במנהגי השתייה יש עדויות מעניינות. מצד אחד, בתרבות הפלשתית הקדומה נפוצים כלים מספר הקשורים לשתייה, וביניהם קערות וקדרות עמוקות "דמויות פעמון" מן העולם האגאי, לצד "פכי בירה" (פכים בעלי משפר), המשלבים מסורות קרמיות מן הלבנט ומן המערב. אין ספק שטקסי שתייה היו חשובים ביותר בקרב הפלשתים, וגם כאן ההשוואה עם התרבויות האגאיות מרתקת. הטקסים והכלים ששימשו בטקסים אלו בעולם האגאי, היו שונים מאלו הנהוגים בפלשת. כלומר, גם אם בתרבות הפלשתית אימצו טקסי שתייה שמושפעים מהתרבויות האגאיות, הם עשו זאת במשורה – חלק מן המנהגים קיבלו וחלק אימצו בשינוי: עדות לתהליך של ניכוס תרבותי (appropriation) של

תעשיית שמן הזית בפלשת בתקופת הברזל
 בחפירות בגת נתגלה פן נוסף של הכלכלה המקומית. בעיר העליונה ובעיר התחתית, החל בתקופת הברזל הקדומה וביתר שאת בתקופת הברזל II, נמצאו עדויות לתעשייה מפותחת של שמן זית. בשטח A נתגלה בית-בד מטיפוס המוכר באתרים שונים (למשל תל רכש ותל חרסים), מתקופת הברונזה המאוחרת והברזל I. עדויות לתעשיית שמן זית רחבת היקף מתקופת הברזל II נתגלו בשטחים

כלי שתייה (קערת פעמון ופך בירה) מעוטרים, מסוף תקופת הברזל הקדומה בתל צפית/גת

בית-בד מתקופת הברזל II בשטח K, בצידה המערבי של העיר התחתית בתל צפית/גת

מנהג זר בידי חברה אחרת, שמצד אחד מאמצת היבטים של המנהג, ומצד שני משנה אותו. והרי זו עוד עדות למורכבות התרבות הפלשתית.

לבסוף, יש לציין תגלית מיוחדת מתל צפית/גת. במחקר משותף של קבוצת חוקרים ממכוני מחקר שונים על תכולת כלים שונים מתקופת שונות, ניסינו לבדוק האם ניתן לגלות שרידים של מיקרואורגניזמים הקשורים למאכלים ולמשקאות. כשבחנו מספר "פכי בירה" מתל צפית/גת, הסתבר שבתוך הכלים שרדו מושבות של השמרים המקוריים שהיו בכלים אלו בעבר, שריד למשקאות האלכוהוליים (בירה?) של העת העתיקה. כלומר, הצלחנו גם להראות ששמרים מצליחים להישמר במשך דורות, וגם לאיזו מטרה שימשו הכלים. והממצא המרתק ביותר הוא שהצלחנו לבודד ולגדל את השמרים, ובעזרתם לשחזר את הבירה הקדומה שהייתה בכלים הללו (והיא הייתה טעימה!).

מבט מן האוויר לכיוון צפון על החפירות בשטח M בצד המזרחי של העיר התחתית בתל צפית/גת: שכונה מתוכננת היטב עם בתים וסמטאות, ובכל בית בית-בד לייצור שמן (על-פי אמבטיות האבן שנראות בתמונה)

הארכאולוגיות שנערכו באתרים שונים בפלשת, לא נמצאו עדויות לשלדים בעלי ממדים יוצאי דופן. גם העדויות מאתרי פלשת על עוצמתם הצבאית של הפלשתים אינן בעצם מרשימות ביותר, ואין גם עדויות לאוצרות כלי נשק עוצמתיים שהיו בידיהם. לאור זאת, הצעתי בכמה מחקרים, שסביר ביותר שהדימוי של הפלשתים כאויבים חזקים ומסוכנים, ואף כענקים שמידותיהם על-אנושיות, נובע מן האידיאולוגיה של הסופר המקראי, שבאה להאדיר את כוחו של אלוהי ישראל, אשר לפי תפיסתו נלחם בפלשתים. על כן הגזימו סופרי המקרא בתיאורי עוצמתם ומידות גופם של הפלשתים, ובמידת האיום שלהם על ישראל ויהודה.

גת לאחר סופה של העיר הפלשתית

לאחר חורבנה של גת נעזבה העיר למשך עשורים אחדים. בכמה שטחי חפירה בתל, ובייחוד בשטח F שבפסגת העיר העליונה, נתגלו סימנים לקירות לבנים שנפלו ברעידת אדמה. קירות אלו נבנו מעל שכבת החורבן הארמית ומתחת לשכבות מן המחצית השנייה של המאה ה' לפסה"נ (להלן), ועל כן יש לתארך את רעידת האדמה לעשורים הראשונים של המאה ה' לפסה"נ. קרוב לוודאי שמדובר בהרס מרעידת האדמה שמוזכרת בעמוס א:1, המתוארכת לסביבות שנת 760 לפסה"נ, ואשר עדויות לה נמצאו גם באתרים אחרים. (מבדיקות גיאולוגיות באזור ים המלח מתברר שבאמצע המאה ה' לפסה"נ אירעו לפחות שתי רעידות אדמה). לאחר זמן לא רב, יושבה תל צפית/גת מחדש, אולם רק העיר העליונה. בשטחים A ו-F נתגלו שרידים של מבנים מטיפוס

שונים, בעיר העליונה (בשטח A) כבעיר התחתית (שטחים K ו-M). נחשפו מבנים שבתוכם היו מתקני אבן עגולים, שנועדו לכתישת זיתים. לאור הריכוז שלהם, בייחוד ברובע המגורים שנתגלה בשטח M בעיר התחתית, שתוכניתו מרמזת על תכנון מרכזי, נראה שייצור שמן זית היה מרכיב חשוב בחקלאות ובכלכלה של העיר, עד לחורבנה בידי חזאל. יש לשער שחלק מהעוצמה הכלכלית של העיר גת נבעה מייצור ומסחר בשמן זית, ולא רק במסחר הבינלאומי. יש להדגיש זאת לאור העדויות לחשיבותו של ייצור שמן הזית בתקופת הברזל II-B, שנתגלו בתל מקנה-עקרון הסמוכה. ריכוז בתי-הבד באתר זה הביא את החופרים להציע שעקרון שימשה "בירת שמן הזית" בסוף תקופת הברזל, במסגרת הכלכלה של האימפריה הניאו-אשורית. היו גם שהציעו שרק בסוף תקופת הברזל עלתה חשיבות שמן הזית בפלשת, ולפני כן הייתה תעשייה זו פעילה אך ורק באזור ההר המרכזי. לאור הממצאים בתל צפית/גת, ברור שלתעשיית שמן הזית נודעה חשיבות רבה בפלשת כבר בשלבים הקדומים של תקופת הברזל.

הזיכרון ההיסטורי המקראי על גת פלשתים

הפלשתים בכלל ותושבי גת בפרט, ובייחוד המפורסם בתושבי העיר, הלוא הוא גלית, נזכרים לעיתים תכופות במקרא. לרוב, אזכורים אלו שליליים באופיים, והם מתארים את הפלשתים לא רק כאויביהם המרים והמסוכנים של הישראלים והאיום הראשי עליהם עד ראשית המלוכה, אלא הם גם בעלי ממדי גוף מיתולוגיים. והנה בחפירות

מבט למזרח על קיר לבנים שהתמוטט מרעידת אדמה באמצע המאה ה' לפסה"נ אולי "הרעש בימי עוזיהו" (עמוס א:1) בשטח F בעיר העליונה בתל צפית/גת

ולרבותיות של הפלשתים, מקורם, תרבותם והתפתחותם. אין ספק שחקר התרבות הפלשתית יימשך בשנים הקרובות, הן לאור ממצאים נוספים מתל צפית/גת הן בעקבות חקר אתרים נוספים בפלשת ובסביבותיה.

* ברצוני להודות לצוות המקצועי של חפירות תל צפית/גת לדורותיו, ולמאות הסטודנטים והמתנדבים שהשתתפו בחפירות במשך 25 השנים האחרונות. כן אני מודה לאוניברסיטת בר-אילן ולמחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), ששימשו לי בית אקדמי וסייעו רבות לפרויקט. כך גם נתונה תודתי על מימון החפירה, שזכיתי לה במרוצת השנים מאוניברסיטת בר-אילן, מקרנות מחקר בישראל ובחו"ל ומתורמים שונים.

ספרות נבחרת

א' מאיר, "עשר שנים לחשיפתה של גת פלשתים המקראית", קדמוניות 133 (2007), עמ' 15–24.

א' מאיר, "פולחן וקבורה בתל צפית/גת בתקופת הברזל הקדומה: עדויות למקורות המגוונים של התרבות הפלשתית", בתוך: ד' וורגה ואחרים (עורכים), קבורה ופולחן בשפלה ובנגב לאורך התקופות, באר שבע 2017, עמ' 99–112.

א' פאוסט, "דרום ארץ-ישראל במעבר מתקופת הברזל א' לתקופת הברזל ב': שינויים יישוביים, דמוגרפיים ופוליטיים", בתוך: א' ברוך וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים: הקובץ העשירי, רמת-גן תשע"ה, עמ' 35–66.

T. Aouizerat et al., Isolation and Characterization of Live Yeast Cells from Ancient Vessels as a Tool in Bio-Archeology", *MBio* 10 (2019), e00388–19.

M. Feldman et al., "Ancient DNA Sheds Light on the Genetic Origins of Early Iron Age Philistines", *Science Advances* 5/7 (2019), eaax0061.

S. Frumin, A.M. Maeir, L.K. Horwitz and E. Weiss, "Studying Ancient Anthropogenic Impact on Current Floral Biodiversity in the Southern Levant as Reflected by the Philistine Migration", *Scientific Reports* 5/13308 (2015), pp. 1–10.

A.M. Maeir (ed.), *Tell es-Safi/Gath, I: Report on the 1996–2005 Seasons*, Wiesbaden 2012.

A.M. Maeir (ed.), "The Tell es-Safi/Gath Archaeological Project", *Near Eastern Archaeology* 80/4–81/1, Boston 2017/2018.

A.M. Maeir, "Philistine and Israelite Identities: Some Comparative Thoughts", *Welt des Orient* 49 (2019), pp. 151–160.

A. M. Maeir, "On Defining Israel: Or, Let's Do the Kulturkreislehre Again!", *Hebrew Bible and Ancient Israel* 10/2 (2021), pp. 106–148.

A.M. Maeir et al., "Technological Insights on Philistine Culture: Perspectives from Tell es-Safi/Gath", *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 7/1 (2019), pp. 76–118.

A.M. Maeir and L.A. Hitchcock, "The Appearance, Formation and Transformation of Philistine Culture: New Perspectives and New Finds", in: P. Fischer and T. Bürge (eds.), *The Sea Peoples Up-To-Date: New Research on the Migration of Peoples in the 12th Century BCE*, Vienna 2018, pp. 149–162.

A.M. Maeir and J. Uziel (eds.), *Tell es-Safi/Gath, II: Excavations and Studies*, Münster 2020.

A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*, Cambridge 2010.

צלמית "עמוד" בסגנון יהודאי, משכבה A2 בשטח A בעיר העליונה בתל צפית/גת, עדות לשלב היהודאי באתר בסוף המאה ה' לפסה"נ

"בית ארבעה המרחבים" וכן מכלולי ממצאים הדומים באופיים למכלולים מאתרים בממלכת יהודה מסוף המאה ה' לפסה"נ (למשל לכיש, שכבה III). סביר שמכלולים אלה הם שרידי היישוב בתל צפית/גת בימי חזקיהו, שבסוף המאה ה' לפסה"נ הרחיב את גבולות ממלכת יהודה כלפי מערב. בסופו של דבר, האשורים, הן בימי סרגון הב' הן בימי סנחריב, מנעו מממלכת יהודה להתפשט לאזורים הללו. ואכן, בשטח F בתל צפית/גת התגלו שתי שכבות חורבן מסוף המאה ה' לפסה"נ, אולי עדות לאותם מסעות המלחמה של האשורים.

לאחר חורבן שכבות אלו, אין עדות ברורה ליישוב בתל צפית/גת עד לתקופה הפרסית. כאמור, העיר איבדה את מעמדה כיישוב מרכזי לאחר חורבן חזאל, ומאז לא התקיים בה יישוב בעל חשיבות עד לימי הביניים.

סיכום

עשרים וחמש שנות מחקר בתל צפית/גת תרמו רבות לחקר האתר וסביבתו במהלך תקופות רבות. השרידים מתקופת הברזל, ובייחוד שרידי התרבות הפלשתית, אפשרו לבחון מחדש ולהוסיף מידע רב במגוון נושאים הקשורים לתרבות מרתקת זו. ממצאים אלו אפשרו לנו לבסס תפיסות מחקריות לגבי הפלשתים ותרבותם, אך גם להציע כיווני פרשנות חדשים, לאור הממצאים וניתוחם, באשר למורכבות